

Gevraagd: een goed verhaal om oud mee te worden

Bijdrage aan de studiedag existentiële gerontologie 'De zin van het ouder worden'
Thijs Tromp, 15 mei 2009

*"Lacking a culturally viable ideal of old age,
our civilisation does not really harbor a concept of the whole life."*
(Erik Erikson, 1997, p.114)

Geachte dames en heren,

Aan mij de taak om te reageren om het concept van *narrative foreclosure*, zoals dat is geïntroduceerd door Gerben Westerhof en Erns Bohlmeijer. Dat belooft niet een uiterst kritisch betoog worden. En dat is logisch want ik heb samen met Bill Randall, Ernst Bohlmeijer en Gerben Westerhof mij ingespannen om het concept te operationaliseren. Wat ik wil doen, is het volgende. De aandacht van het concept *narrative foreclosure* wordt in de operationalisering van Bohlmeijer en Westerhof voornamelijk gezien als een intrapersoonlijke eigenschap. Een mens die niet meer werkt aan een voortgaand verhaal terwijl zijn leven nog doorgaat, wordt geacht te lijden aan *narrative foreclosure*. Dat is een waardevolle optiek, maar in mijn bijdrage wil ik de focus verplaatsen van de narratieve competenties van de verteller naar de zgn. *master narratives* in de cultuur, die vertellers ter beschikking staan om hun eigen verhalen daarmee te modelleren. Op die manier kan ik ook een verband leggen tussen het thema van deze dag 'de zin van het ouder worden' en het thema van deze middag: '*narrative foreclosure*'.

'Narrative foreclosure'

Onder '*narrative foreclosure*' wordt verstaan dat het verhaal eerder is afgelopen dan het leven. Het verhaal van een mens is niet langer een doorgaand verhaal geworden, waarin het verleden opnieuw kan worden geïnterpreteerd en waarin nieuwe ervaringen vanuit de toekomst kunnen worden verdisconteerd. Het verhaal is afgesloten, voortijdig (zie de bijdrage van Bohlmeijer & Westerhof). Verondersteld wordt dat dit een onwenselijke situatie is. Dynamiek, openheid en flexibiliteit zijn positieve kenmerken van het levensverhaal. Starheid, afgeslotenheid en rigiditeit zijn negatieve kenmerken.

Te vroeg voor wat?

Ik vind het belangrijk om daar eerst een kanttekening bij te maken. Hoe erg is het eigenlijk dat er een zeker geslotenheid in het verhaal zit? Er zijn mensen, en lang niet altijd oudere mensen, die hun levensverhaal telkens opnieuw op dezelfde manier vertellen. Ik ken een man die tot voor kort zijn verhaal vertelde als een mazzelverhaal. Hij is relatief laag opgeleid en heeft nu een belangrijke functie in een organisatie. Dat hij zo naar boven is 'gerold' in zijn organisatie ziet hij als het product van geluk en toeval. Telkens als zijn meerdere vertrok, om wat voor redenen ook, had hij net precies die kennis en vaardigheden in huis en bekleedde hij net precies die positie die hem doodverfden om de desbetreffende functionaris op te volgen. Zo is het gekomen dat hij nu al weer jaren deze leidinggevende positie bekleedt. Telkens als hij dit verhaal vertelt, bijvoorbeeld als hij zich in een nieuwe groep moet voorstellen, komt er

uit het publiek wel wat politiek correcte kritiek. Men zegt bijvoorbeeld: 'Nou je zult er zelf toch ook wel wat aan gedaan hebben?' Maar hij wimpelt het consequent af: 'Nee het is mazzel, gewoon mazzel.' Wat moet je daarvan zeggen. Is het star? Ja, een beetje wel. Is het rigide? Nee, hij kan er zelf om lachen. Is het afgesloten? Ja, voor het moment misschien wel. Maar, moeten we hier spreken over *narrative foreclosure*? Ik heb de indruk van niet. Waarom niet? Ik denk dat de levensfase van waarin deze man zich bevindt, zich goed verdraagt met een stabiel verhaal, een verhaal dat staat als een huis. Hij is in de bloei van zijn leven, er zijn nauwelijks donkere wolken aan de lucht. Bovendien verschaft het verhaal hem de mogelijkheid om bepaalde moeilijk taken van zich af te houden, hij is immers omhoog komen drijven en hoeft zich niet te schamen dat hij geen 'top of the bill-leidinggevende' is. Met andere woorden, dit verhaal voldoet uitstekend in de huidige situatie. Het is coherent en stabiel, dat kun je er van zeggen. Mogelijk is het niet al te flexibel. Maar het is de vraag hoe erg dat is. Het verhaal kan immers ook zo flexibel worden dat je zozeer door met zelfreflectie en herinterpretatie in beslag genomen wordt, dat je aan het eigenlijke leven niet meer toekomt.

Wanneer spreken we dan over *foreclosure*? Het is niet zozeer de *closure*, die het probleem is, maar de *foreclosure*. Het voortijdig afgesloten zijn van het verhaal. Te vroeg. Te vroeg voor wat? Kennelijk zijn er gebeurtenissen van een dusdanig andersoortig karakter dat ze geen plaats kunnen krijgen in het levensverhaal. Het levensverhaal voldoet niet om andersoortige gebeurtenissen te integreren. Wanneer gebeurt dat? In het geval van die man, die ik juist noemde, is dat niet aan de orde. Natuurlijk brengt iedere dag nieuwe gebeurtenissen met zich mee, maar ze zijn, met alle respect voor zijn unieke leven, niet heel schokkend. Ze passen volledig in het gebruikelijke patroon en laten zich dus gemakkelijk integreren in het 'mazzelverhaal'. Maar er kan iets gebeuren waardoor het mazzelverhaal niet meer voldoet. Stel dat de organisatie in zwaar weer geraakt en er zodanige druk op hem wordt uitgeoefend dat hij het niet meer aan kan. Dan kan het goed zijn dat zijn verdedigingstactiek niet langer werkt. Hij kan niet meer onder de verantwoordelijkheid uit draaien, met een beroep op zijn logischerwijs tekortschietende competenties. Het zou goed kunnen dat er dan met hem afspraken worden gemaakt over het beëindigen van het contract. En dat hij thuis komt te zitten. Tsja, wat zal het solliciteren hem dan tegen gaan vallen. Voor de banen die hij beoogt is hij ondergekwalficeerd. Ik vermoed dat het verhaal er dan anders uit gaat zien. Misschien wordt het mazzelverhaal dan wel het-verhaal-van-de-gebroken-fles: 'Ik ben een fles die overal doorheen gedobberd is, maar toen kwam er die rots met die scherpe kantjes, die de fles aan gruzelementen heeft gebroken. Ik zit nu met de scherven thuis en de brief in de fles was bleek een verlopen MEAO-diploma te zijn, waar ik niks meer mee kan.' Op dergelijk breukvlakken of transitie momenten in het leven komt het begrip *narrative foreclosure* in beeld, denk ik. Wordt het levensverhaal voortijdig en vertwijfeld gesmoord in het verhaal-van-de-breekbare-fles? Of is de breekbare fles het transitieverhaal waaruit straks een nieuw verhaal zal groeien? In het eerste geval spreken we van *narrative-foreclosure*. In het tweede geval van narratieve openheid.

Mijn eerste stelling is dus dat er in principe nog niet veel mis is met een voorlopig afgerond verhaal. Het is hoogstens niet erg boeiend, maar *who cares?* Het wordt pas problematisch op transitie momenten, zoals het aangaan van nieuwe verantwoordelijkheden, ontslag, pensionering, het verlies van een partner, het verlies van een droom, het verlies van gezondheid of bij het ouder worden.

Buddha: een intermezzo

Het schijnt dat de Buddha dit al vroeg in zijn leven heeft ingezien. Zijn vader trachtte hem van het echte leven met zijn verschrikkingen weg te houden, als een vorm van bescherming. Toen de Buddha ooit ontsnapt uit het paleis was het eerste dat hem verontrustte de ontmoeting met een zeer oude man. Die ontmoeting zette hem aan het denken. Kennelijk eindigen we allemaal zo, oud, arm, gebrekkig, zonder tanden, bijna blind en met weinig lichaamskracht. Het is misschien goed om daar al vroeg op te anticiperen. Wie zijn geluk bouwt op kracht, genot en bezit, loopt het risico uiteindelijk bedrogen uit te komen. Misschien is het wel een goed idee om je tijdig te onthechten en het ware geluk elders te zoeken. Zonder enige boeddhist te willen beledigen, zou je dit misschien een vorm van *narrative foreclosure* kunnen noemen. Je modelleert je levensverhaal op de wijze van de ouderdom, waardoor het moeilijk is om aspecten als lichamelijk genot, intimiteit, het stichten van een gezin, het maken van een levenswerk etc. een plaats te geven.

Culturele masterplots

Terug naar de lijn van het betoog. Mark Freeman, de onderzoeker die het begrip ‘narrative foreclosure’ heeft gemunt, beweert dat er sprake is van narrative foreclosure als het verhaal niet meer consonant is (Freeman, 2000:81). Met consonantie bedoelt hij dat er een zekere overeenkomst moet zijn tussen de ervaringen die iemand heeft en het verhaal dat hij erover vertelt. Volgens hem moet je de oorzaak daarvoor niet zozeer zoeken bij een onvermogen van de verteller, maar vooral bij de narratieve structuren die de verteller heeft aangereikt gekregen om zijn verhaal te vertellen. Hij geeft daarvoor twee voorbeelden. Eerst de novelle *De dood van Ivan Iljitsj* van Lev Tolstoj (Tolstoj, 2008). Ivan Iljitsj is ernstig ziek en gaat sterven. Op zijn sterfbed doet hij aan *life review*: hij kijkt terug en maakt de balans op. En die is niet best. Zijn hele leven, zijn carrière, zijn gezin, zijn inzet voor de maatschappij, het is allemaal verkeerd geweest. En dat is opmerkelijk. Hij heeft een goede opleiding genoten, zijn vader heeft hem aan een goed baantje geholpen, door vrienden bij het ministerie heeft hij veel promotie gemaakt in het ministerie, hij heeft een vrouw van goede komaf getrouwd (waar hij niet van hield, maar wel goed voor de status), hij heeft kinderen gekregen en *last but not least*: hij was in staat een voornaam huis te betrekken. En toch was alles verkeerd. Volgens Freeman komt dat doordat hij het verhaal heeft geleefd van de bourgeoisie-omgeving waarin hij is opgegroeid. Die omgeving is alleen maar gericht op status en buitenkant. Hij heeft er aan meegedaan, maar zich nooit met zijn hart aan verbonden. Hij heeft geleefd zoals het moest, maar niet zoals hij eigenlijk wilde. En dat ontdekt hij tamelijk laat. De dwang van de omgeving heeft hem met een verhaalstructuur opgezadeld, die hem heeft beroofd van de ervaring een zinvol leven te hebben geleid. Het tweede verhaal dat Freeman vertelt, gaat over een kunstenaar. Deze kunstenaar wilde iets unieks doen in de kunst, een unieke bijdrage leveren. Hoewel hij getalenteerd was, lukte het hem niet de aandacht van de kunstcritici op zijn werk te vestigen als een originele bijdrage aan de geschiedenis van de kunst. Toen hij de veertig gepasseerd was, wist hij dat zijn kansen verkeken waren. Hij kende genoeg biografieën van kunstenaars om te weten dat de beslissende bijdrage voor het veertigste jaar geleverd moet worden. Vanaf dat moment ziet hij zijn leven als mislukt. Hij kan alleen nog maar eindeloze variaties op een zinloos thema produceren, tot aan zijn dood. Hoe moet hij verder? Ook hier meent Freeman dat de verhaalstructuur waarvan de kunstenaar zich bedient, de oorzaak is van *narrative foreclosure*. Het plot van de romantische genius, nog steeds zeer dominant in kunstkringen, maakt dat zijn verhaal voortijdig op slot gaat. Het hoopvolle romantische plot, verkeert in het tragisch plot van ‘de mislukte kunstenaar’.

Plots die je klem zetten

Freeman is kritisch op de dominante plots die de cultuur beschikbaar heeft om levensverhalen te vertellen. Het zijn deze plots die mensen klem kunnen zetten. Mensen worden erin ingewijd, maar als het leven niet verloopt volgens de lijnen van het plot, of als het plot gehanteerd wordt zonder dat de ziel ermee verbonden is, dan loopt dat uit op een mislukking. het verhaal eindigt voortijdig, terwijl het leven doorgaat.

Wat is het alternatief, zult u misschien denken? Volledig authentieke verhalen, waarbij iemand zijn eigen plot bedenkt en voortdurend aanpast op nieuwe omstandigheden? Op bepaalde momenten wekt Freeman die indruk. Hij lijkt een onvervalste humanist, in de traditie van Giovanni Pico della Mirandola (Pico della Mirandola, 2008). Deze Renaissancedenker meende dat God voor al zijn schepselen een speciale bedoeling ingeschapen had in de natuur van het schepsel. Alleen voor de mens had hij geen doel meer over, alles was al vergeven. Dus gaf God de mens de opdracht zijn eigen doel te bepalen, zo hoog als goden of zo laag als de dieren. Hij was, met andere woorden, zelf verantwoordelijk voor de creatie van zijn eigen identiteit. Ieder mens zijn eigen verhaal.

Persoonlijk ben ik wat kritisch over deze ik-richt-me-zelf-op ideologie. Voor de vormgeving van onze identiteit, voor de constructie van onze levensverhalen maken we, volgens mij, onvermijdelijk gebruik van bredere verhaalstructuren die ons in de cultuur ter beschikking staan. Onze loyaliteit aan bepaalde gemeenschappen en tradities (en de identificatiefiguren binnen die tradities) perken de beschikbaarheid van deze verhaalstructuren aanzienlijk in. Alle ideeën over ‘winners’ en ‘losers’, succes en falen, geluk en tragiek liggen voorgestructureerd in deze bredere verhaalstructuren. We ontkomen er niet aan om die structuren te gebruiken om ons verhaal te modelleren. Dat is simpelweg gegeven met het gegeven van de begrijpelijkheid van de verhalen. Ons publiek vereist dat we ons verhaal presenteren in acceptabele termen. Wat acceptabel is, verschilt overigens van (sub)cultuur tot (sub)cultuur. Maar dat er normen zijn, valt niet te ontkennen. Een kennis van mij heeft psychologie gestudeerd. Jarenlang werkte hij als psycholoog en ook wel succesvol, maar het was niet zijn bestemming. Nu is hij klusser, met een eigen klusbedrijf en gelukkig, althans, zo ziet het er echt uit. Toen ik hem vroeg naar de verandering in zijn leven, ontsnapte me de opmerking: ‘Maar, ga je dit nu je hele leven doen of is het een intermezzo?’ Kennelijk piept ondanks al mijn respect voor zijn moedige keuze er toch een andere dominante verhaalstructuur over macht, aanzien, groei en carrière tussendoor. Ik voelde me betrappt.

In de kerkelijke gemeenschap waar ik lid van ben, wordt tijdens de voorbeden met grote regelmaat met veel gevoel gebeden voor alleengaanden en getrouwde mensen zonder kinderen. Verliefd worden, trouwen, kinderen krijgen, dat is de dominante verhaalstructuur in mijn kerkelijke gemeenschap. Alleengaanden die het eigenlijk prima vinden om alleen te zijn, vinden het lastig om mee te bidden. Kennelijk horen er niet bij, omdat ze hun verhaal niet vertellen in termen van de dominante verhaalstructuur. Met andere woorden, verhaalstructuren kunnen een mens klem zitten, maar zonder verhaalstructuren kunnen we niet. Dat is de paradox. Freeman weet dat overigens maar al te goed, vandaar dat hij zijn betoog eindigt met de verzuchting dat we voor een zinvol leven misschien de categorie van het verhaal moeten overstijgen, een beleving zonder woorden. maar hij betwijfelt meteen of dat ooit een begaanbare weg zal zijn.

Ouderen en narrative foreclosure

Het wordt tijd om dit betoog te verbinden aan het thema van deze dag: de zin van het ouder worden. En de verbinding ligt nu voor de hand. Zijn er adequate verhaalstructuren, culturele plots of *master narratives* beschikbaar om een goed verhaal over het eigen ouder worden te vertellen?

De dominante verhaalstructuur in onze cultuur lijkt het romantische plot te zijn. Een verhaal waar ik zelf verantwoordelijk ben voor mijn eigen succes (Brugman, 2007). Talloze mensen lijden aan dit dominante verhaal. Om erbij te horen, om gehoord te worden, worden ze gedwongen hun verhaal in deze termen te vertellen, ook als hun leven niet voldoet aan de criteria. Chronisch zieken, mensen met een verstandelijke beperking, en ook ouderen. Daar is al enig onderzoek naar gedaan. Veel van deze mensen hebben het gevoel er niet bij te horen. In lotgenotengroepen werken ze aan alternatieve verhaalstructuren. Maar vaak draait het uit op een variant van het dominante romantische plot: chronisch zieken spreken van een patiëntencarrière (ze maken progressie in het omgaan met hun ziekte), mensen met een verstandelijke beperking spreken over zichzelf als mensen met mogelijkheden (we kunnen wel wat, maar op een ander niveau en in een eigen tempo) of de tweede jeugd (ons lichaam is wel oud, maar we beginnen na onze pensionering gewoon weer opnieuw) of de zilveren kracht. Het is de vraag hoe adequaat dat is.

Ik beperk me nu tot ouderen, en daarbinnen tot een specifieke groep, t.w. de ouderen in de zgn. vierde leeftijd. Dat wil zeggen ouderen die in toenemende mate afhankelijk worden van de zorg van anderen, die steeds minder een zelfstandig leven kunnen leiden. Deze groep krijgt relatief weinig aandacht. De aandacht gaat uit naar de ouderen van de derde leeftijd. Hoewel de schaduwen al langer worden, schijnt nog steeds de zon, vooral aan de Spaanse costa's. Maar het is uitstel van executie. Je maakt niks meer, je consumeert nog slechts. En waar consumeren voor de tweede leeftijd een teken van succes is, is dat voor de derde leeftijd niet meer zo. Het Zwitserleven gevoel heeft iets ongemaklijks (De Lange, 2008). Het is rolloos, je draagt niks meer bij, je kunt niks meer worden en wat niks kan worden, stelt gezien vanuit een romantisch plot, weinig voor. Voor de vierde leeftijd is dat mogelijk nog ingrijpender. Weinig mensen zien verlangend uit naar de hoge ouderdom. Wat is de zin van zeer oud worden, als niemand je meer bij je voornaam noemt, als je generatie uitsterft, als je lichaam aftakelt, als je wereld klein wordt? Liever houden we dat een beetje van ons vandaan. Het is een ietwat tragische epiloog van een mooi verhaal (Ganzevoort, 2005). Mijn verhaal stopte toen ik naar het verpleeghuis ging. Mijn leven is voorbij, alleen ik leef nog wel. Ik zet het enigszins gechargeerd neer, maar uit de verhalen die ik bestudeerd heb (Ganzevoort, Bernts et al., 2009), komt dit beeld maar al te vaak naar voren: 'en nu zit ik hier, te wachten op mijn eindje.' 'Ik denk wel eens, zou God me vergeten op te halen?'. 'Oud worden is geen pretje hoor, niet dat ik nu dood wil, maar als je zou vragen wanneer, liever vandaag dan morgen.' 'Ik denk niet dat iemand me nog zou missen als ik dood ben' 'Dood zijn, daar kan ik wel naar verlangen. Ik heb een goed leven gehad, maar nu zit ik iedereen maar in de weg.' Je kunt bij dit soort verhalen spreken over *narrative foreclosure*. We leven nog, maar het verhaal is over.

Adequate plots voor de vierde leeftijd

De vraag is nu: zijn er adequate plots beschikbaar die kunnen helpen bij het vertellen van een zinvol verhaal in de vierde leeftijd? Het romantisch plot, het heldenepos lijkt daarvoor niet de goede papieren te hebben. Wat wel?

Simone de Beauvoir meent dat het leven tot het einde toe geëngageerd moet zijn, gericht op de toekomst, vanuit de gedachte dat de oudere met iedere daad en beslissing nog een wending geeft aan zijn eigen identiteit.

Erik Erikson meent dat het zou moeten gaan over ego-integriteit. Terugblikken op het leven en de balans opmaken. Het onder ogen kunnen zien van negatieve dingen en dankbaar zijn voor wat het leven heeft gebracht. Zo ontdekt men waar het ten diepste om gaat in het leven, hoe we hoop houden voor de volgende generatie.

Anderen menen dat de essentie van de vierde fase ligt in het relativeren en loslaten van het eigen lichaam, de eigen begeerten, de eigen relaties en zelfs het eigen ik, egotranscendentie of gerotranscendentie.

Weer anderen wijzen vooral op de hoop op een leven na dit leven, waar een mens kracht aan kan ontleen om de verliezen het hoofd te bieden.

Behalve in het geval van De Beauvoir stemmen de theoretici overeen op het punt dat het verhaal voort kan gaan als de verliezen en beperkingen een zinvolle betekenis krijgen. Die zinvolle betekenis ligt daar ergens waar lichaam, prestaties, relaties, en de occupatie met het eigen ik worden overstegen en er een diepere zin van het leven wordt ontdekt. Loslaten, zelfrelativering, zelftranscendentie en verdieping. Aanvaarding van het geleefde leven, liefst in dankbaarheid, de focus op een nieuwe generatie waar het leven doorgaat, je geborgen weten in God of uitzien naar een leven na dit leven.

Vrouwelijk en mannelijk

Vanuit feministische denkers wordt al langere tijd gesteld dat het romantische plot een eenzijdig masculien plot is (Gergen, 2001). Dat de verhalen van vrouwen daardoor overstemd worden. Verhalen van vrouwen hebben meer een komische structuur: gericht op gemeenschap, relativering van het eigen aandeel aan de levenssucces, meer gericht op wat ze van anderen krijgen, minder onder de indruk van tegenslag en hoopvol. Inderdaad krijgen deze verhalen minder de publieke aandacht, maar ze zijn er wel degelijk, dat blijkt uit mijn onderzoek naar levensverhalen. En het heeft er ook alle schijn van dat deze komische structuur adequater is om het verhaal in de vierde leeftijd verder te vertellen dan het romantische verhaal.

Publieke discours

Hoewel mensen in de vierde leeftijd wel degelijk adequate levensverhalen vertellen, dringt dit maar weinig door in het publieke discours. De hoge ouderdom staat er niet goed op. Het feit dat mensen in deze fase essentiële zaken te melden hebben over het leven, dringt niet echt (meer) door. Dat is om meerdere redenen zorgelijk. De ouderdom blijft zo verschijnen als een onwenselijke epiloog van een succesvol leven. En in de omgevingen waar mensen in de vierde leeftijd verblijven, is er ook nog steeds geen goede narratieve omgeving voor ouderen. Het publiek waaraan zij hun verhalen vertellen, is voor een deel jong en heeft nog weinig levenservaring. Ze zorgen met liefde voor ouderen, maar kunnen zich nauwelijks voorstellen wat de diepere zin van het oud worden is. Te veel worden de ouderen in de 'nog'-taal aangesproken 'wat fijn dat u dat *nog* kunt' en veel ouderen moeten daartegen in verzet of nemen deze taal over: 'Ik kan niet meer lezen, maar gelukkig kan ik *nog* televisie kijken.'

Als er in de gesprekken met ouderen niet wordt gesproken over de manier waarop zij aan hun leven betekenis kunnen geven, ook in het licht van toenemende afhankelijkheid, dreigt het gevaar van *narrative foreclosure* voor de zeer oude mens. En als er geen stem wordt gegeven aan de bijdrage die zeer oude ouderen leveren aan onze cultuur, namelijk de ondersteuning van het feit dat menswaardigheid uiteindelijk niet afhangt van wat we kunnen, maar van wie we zijn, dan dreigt het gevaar van *narrative foreclosure* op cultureel niveau. Daarom bepleit ik dat de zin van het ouder worden hoog op de agenda van de samenleving wordt geplaatst, zodat er verhaalstructuren beschikbaar komen die ouderen kunnen helpen hun verhaal voort te zetten tot de dood er op volgt. Ouderen zelf kunnen hier een voorname rol in spelen, maar ze kunnen dat niet alleen. Daar is een bewuste maatschappelijke en politieke strategie voor nodig.

Referenties

- Brugman, G. (2007), 'Het levensverhaal als constructie.' In: E. Bohlmeijer, L. Mies & G. Westerhof (Ed.), *De betekenis van levensverhalen*. Houten: Bohn Stafleu Van Loghum: 41-60.
- Erikson, E.H. (1997), *The life cycle completed*. New York: Norton.
- Freeman, M. (2000), 'When the story's over. Narrative foreclosure and the possibility of self-renewal.' In: M. Andrews, S.D. Sclater, C. Squire & A. Treacher (Ed.), *Lines of narrative. Psychosocial perspectives*. London: Routledge: 81-91.
- Ganzevoort, R.R. (2005), 'Finale of epiloog. De functie van levensverhalen bij het ouder worden' In: *Gerōn* 7-(4): 4-7.
- Ganzevoort, R.R., T. Bernts, et al. (2009), *Levensboeken in de ouderenzorg. Eindrapport van het project Het effect van het werken met levensboeken op het welbevinden van oudere zorgvragers, op de zorgrelatie tussen zorgvragers, zorgverleners en mantelzorgers en op de organisatie van zorg; effectmeting, effectverklaring en implementatie van methode* (www.zorgvoorhetverhaal.nl).
- Gergen, M. (2001), *Feminist reconstructions in psychology. Narrative, gender and performance*. London: Sage.
- De Lange, F. (2008), *De armoede van het zwitserlevengevoel. Pleidooi voor beter ouder worden*. Zoetermeer: Meinema.
- Pico della Mirandola, G. (2008), *Rede over de menselijke waardigheid*. Groningen: Historische Uitgeverij.
- Tolstoj, L. (2008), *De dood van Ivan Iljitsj*. Amsterdam: J.M. Meulenhof.